

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 22 • sayı / issue: 2 • kiř / winter 2022

İktisadî Büyümenin Parasal Koşulları ve İslâm'ın Faiz Anlayışı*

Monetary Conditions of Economic Growth and the Islamic Concept of Interest

Professor Sabri F. Ülgener

Çev. Yücel Kamar

Öğretim Görevlisi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu

Lecturer, İstanbul Gedik University, Vocational School

İstanbul / Türkiye

yucel.kamar@gedik.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-3805-8350>

Article Type / Makale Tipi

Translated Article / Çeviri Makale

DOI: 10.33420/marife.1145154

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 19.07.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 03.11.2022

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2022

Cite as / Atıf: Ülgener, Sabri F.. "İktisadî Büyümenin Parasal Koşulları ve İslâm'ın Faiz Anlayışı". Çev. Yücel Kamar. *Marife* 22/2 (2022): 1019-1030. <https://doi.org/10.33420/marife.1145154>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

İktisadî Büyümenin Parasal Koşulları ve İslâm'ın Faiz Anlayışı: Müslüman Dünyada Hukuk ile Uygulama Arasında Var Olan Açık Çelişkiye Bir Çözüm Var Mı? *

Özet**

Sabri F. Ülgener (1911-1983), doğu ve batı kültürlerini kendi şahsında birleştirebilmiş olması, titiz ve disiplinli çalışma şekli ve araştırmalarında farklı kaynakları kullanabilme kabiliyetini haiz olması bakımından 20'nci asrın Türk akademisinin iktisadî düşünce tarihi cephesinde önemli bir mevki olan ve kendisinden sonra yapılan çalışmaları etkileyen, derinlikle araştırılması gereken bir akademisyendir. Ülgener'i diğer akademisyenlerden ayıran önemli bir özelliği, araştırmalarında belgelenmiş tarih yerine yaşanmış tarihe ağırlık vermiş olmasıdır. Arşiv kaynaklarından daha ziyade, divân edebiyatı eserleri, ahlâk kitapları, sanat eserleri, Osmanlı döneminde basılan gazeteler, Osmanlı'nın son döneminde doğup kendi zamanında hâlâ hayatta olan kişilerden duyup dinledikleri ve bu kişilerin geriye bıraktığı hatırat, Ülgener'in başlıca başvuru kaynakları olmuştur. Ülgener, Osmanlı iktisadî zihniyetinin izlerini tüm bu kaynaklarda titizlikle sürmüştür.

Ülgener'in hemen hemen tüm akademik kariyeri boyunca araştırmaya devam ettiği Osmanlı iktisadî zihniyeti, bir yandan da doğal olarak, bugün "İslâm İktisadî" adı verilen disiplinin araştırma sahasına girmektedir. Ülgener bizâtihî 1944 yılında "İslâm Hukuk ve Ahlâk Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri" başlıklı bir makale kaleme almış ve bu makalede, 2'nci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zor koşullar nedeniyle uygulanmak durumunda kalınan devletçilik politikalarının da etkisiyle, İslâm'da narh konusuyla incelemiştir. Zihniyet konusuyla doğrudan ilişkili olan bir başka çalışması ise 1949 yılında kaleme aldığı "14. Asırdan Beri Esnaf Ahlâkı ve Şikâyeti Mucib Bazı Halleri" adlı makalesidir. Bu makalesinde Ülgener, dönemin esnafının halk nazarındaki olumsuz intibasını ve bunun sebeplerini incelemiştir.

1940'lı yılların ikinci yarısında İslâm hukukunun iktisadî konuları üzerine araştırmalar gerçekleştiren Ülgener'in "faiz" konusuna ilgisiz kalması düşünülemezdi. Çeviriye konu olan bu çalışma İslâm iktisadının en temel meselesiyle, faizle, ilişkilidir. Ülgener, 1958 yılı aralık ayında Yeni Delhi'de düzenlenen bir kongreye davet edilmiş ve çeviriye konu olan tebliği bu kongrede sunmuştur. Tebliğ Türkiye'de basılmamış, İngiltere'de yayımlanan Islamic Review dergisinin 55/2 numaralı (1967 Şubat) sayısında "görüş yazısı" notuyla yer almıştır. Bahsi geçen tebliğ, A. G. Sayar'ın yazdığı Ülgener biyografisinden anlaşıldığı kadarıyla önce eski yazıyla Türkçe kaleme alınmış, sonrasında İngilizce olarak sunulmuştur. Sayar, tebliğin adını "İslâmın İktisadî Gelişmede Para ve Kredi Meseleleri Karşısındaki Durumu" şeklinde vermektedir.

Çalışmada Ülgener, yatırımların yönlendirilmesinde ve hesaplanmasında kullanılan ve paranın kullanımı için ödenen primi ifade eden faizle [Ülgener bu tür faize "fayda" adı verilmesini teklif etmektedir], tüketim amaçlı alınan karşılıksız bir fazlalığı ifade eden faiz [müfrit faiz, ribâ] arasında bir ayırım yapmakta ve Kur'an'ın yasakladığı faizin aslında müfrit faiz olduğunu ifade ederek, bu yasağın arkasındaki sebepleri irdelemektedir. Tüketim amaçlı alınan müfrit faize karşı bir yasaklamayı haklı gören Ülgener, özellikle gelişme seviyesi yetersiz Müslüman ülkelerin, kendi iktisadî gelişmelerini sağlayabilmek adına, İslâm hukukunu yeniden yorumlayarak faiz konusunda bir ayırma gitmeleri ve yatırımların plasmanı noktasında bir yol gösterici olarak faize ve bu düşüncenin bir uzantısı olarak Batı tarzı parasal kurumlara bünyelerinde yer vermeleri gerektiğini ifade etmektedir.

Ülgener'in eserlerinin toplu basımı sırasında hazırlanan Ülgener külliyatında yer almamış olan bu çalışma hem Türkçede hiç basılmamış olması hem de Ülgener'in faiz konusundaki düşüncelerini açık ve tutarlı şekilde açıkladığı bir çalışma olması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm İktisadî, İktisadî Büyüme, Ribâ, Faiz, Sabri F. Ülgener.

Monetary Conditions of Economic Growth and the Islamic Concept of Interest : Is there any Solution to the Open Conflict between Law and Practice in the Muslim World?

Summary

Sabri F. Ülgener (1911-1983), with his ability to combine eastern and western cultures in his own character, his rigorous and disciplined way of working and his ability to use different sources in his research, also has an important place in the aspect of history of economic thought of the Turkish academy of the 20th century and influenced the studies that conducted after him, is a scholar who

deserves to be studied in depth.

An important feature that distinguishes Ülgener from other scholars is that he focused on "lived history" rather than "documented history" in his research. Rather than archival sources, works of classical Turkish literature, moral books, works of art, newspapers published in the Ottoman period, the memories he listened from people who were born in the last period of the Ottoman Empire and were still alive in his own time, and the memories left behind by those people were the main reference sources of Ülgener. Ülgener rigorously traced back the marks of the Ottoman economic mentality in all these sources.

The Ottoman economic mentality, which Ülgener continued to research throughout almost his entire academic career, naturally coincides with the research field of the discipline today called "Islamic Economics". In 1944, Ülgener himself wrote an article titled "Economic Policy Issues in Islamic Law and Moral Sources", and he examined the issue of price fixing [narkh] in Islam in this article, with the effect of statism policies that had to be implemented due to the hard conditions of the Second World War. Another work that is directly related to the subject of mentality is the article he wrote in 1949, titled "The Ethics of the Craftsmen since Fourteenth Century and Some Situations of Complaints". In the article, Ülgener examined the negative impression of the craftsmen of that period in the minds of the public and the reasons for it.

It was unthinkable that Ülgener, who carried out research on the economic topics of Islamic law in the second half of the 1940s, remained indifferent to the issue of the "interest". This study, which is the subject of translation, is related to interest, the most fundamental issue of Islamic economics. Ülgener was invited to a congress held in New Delhi in December 1958 and he presented the paper that is the subject of that translation at the congress. The presented paper was not published in Türkiye, but it was included as a note called "opinion" in the issue of Islamic Review, published in England, with the number of 55/2 (February 1967). The aforementioned paper, as understood from the Ülgener biography written by A. G. Sayar, was first written in Turkish with the old script [Ottoman] and then presented in English. Sayar names the paper "The Situation of Islam in Economic Development Against Money and Credit Issues".

Ülgener makes a distinction between the interest used in directing and calculating investments and expressing the premium paid for the use of money [Ülgener proposes to call this type of interest as "benefit"]-and the interest, which represents an unrequited surplus for consumption purposes [usury, riba] in the paper. Expressing that the interest prohibited by Qoran is actually the usury, he examines the reasons behind the prohibition. Seeing the prohibition against usury for consumption purposes as justified, Ülgener says that especially Muslim countries with insufficient development level should reinterpret Islamic law in order to ensure their own economic development, make a distinction in the concept of interest, and as extension of this thought, he states that they should permit interest as a guide at the point of placement of investments and should also include such Western-style monetary institutions in their structure.

The paper, which was not included in the corpus prepared during the collective publication of Ülgener's works, is important in the aspect that it has never been published in Turkish and that it is a study in which Ülgener explains his thoughts on interest clearly and consistently.

Keywords: Islamic Economics, Economic Growth, Usury, Interest, Sabri F. Ülgener

Bir Fazlalık Olarak Faiz [Ribâ] ile Ekonominin Genel Verimliliğini Hesaplamada Bir Faktör Olarak Faiz Arasında Kur'ânî Ayırım Cevaplanacak soru

Çoğunlukla az gelişmiş bölgeler olarak görülen Müslüman ülkeler, Batılı hayat seviyesine erişmeye ve bilhassa Batı'nın parasal araçlarına ve kurumlarına uyum sağlamaya yönelik gayretlerinde dinin doğasından kaynaklı engellerle karşılaşılıyorlar mı?

İktisadî kalkınmanın parasal koşulları ile ilgili olarak dikkate alınması gereken temel gerçeğin, Kur'ân'ın, geleneksel yorumlamaya göre faizi de içermesi

gereken müfrit faizi (*ribâyı*)¹ yasaklaması olduğunu düşünüyorum. Türkiye örneğinde olduğu üzere dinî ve iktisadî (ve de siyasî) konularda keskin bir ayrımı benimsemek yerine, çağdaş kurumları *fikhın* ışığında yorumlama ve değerlendirme niyetinde olan Müslüman ülkeler için mesele çok can alıcı bir hâl alıyor: Müslümanlar, samimi Müslümanlar olarak, kadim yorumlamaya uyup faizi yine de yasaklayıp olasılıkları başka bir yerde, diyelim ki faizsiz bir ekonomide, mi aramalılar yoksa ribâyı müfrit faizle sınırlayacak ve sonrasında, büyük ölçüde faiz almaya dayalı iktisadî kurumları kabul etmede tam bir serbestliği haiz olacak şekilde İslâm hukukunu yeniden yorumlamaya mı çalışmalılar? (Bayındır, 2018, 55 vd.; Küçükkalay, 2018, 103 vd.)²

Yukarıdaki sorulara uygun bir cevap bulmaya çalışmaya, İslâm'ın faiz anlayışının, daha da belirgin şekilde, faize karşı itirazların neşet ettiği koşullar kümesinin gerçek doğasını gözden geçirerek başlamak iyi olabilir.

Kur'ân, "iş" ile ribâ veya bir prim olarak faiz arasında ayırım yapar

İyi bilindiği üzere, faizin günümüzün ekonomilerinde çeşitli işlevleri mevcuttur. Borç verene ödenen bir prim şeklindeki en basit tarafının ötesinde, faiz, farklı yatırımları değerlendirmede ve kıyaslamada en güvenilir iskonto faktörü olarak işlev görür ve üretimin ve yatırımın tüm yapısını değerlendirmede büyük bir rol oynar. Çağdaş kapitalist uygulamaların yükselişiyle faizin diğer işlevleri daha çok önem kazanırken, bu ilk yönüne (bazen müfrit faize yaklaşan, kendi başına bir prim olarak faize) ilişkin olan baskın rolünün iktisadî kalkınma güzergâhında geri planda kaldığını bu çalışmada daha sonra açıklamaya çalışacağız.

Söylemeye gerek yok ki büyük dinlerin faize, yani çoğu durumda borç alanın ödeme kabiliyetini aşan ve borç verende kazanılmamış ve dolayısıyla gayriâdil bir fazlalık tahakkuk ettiren, bir prim şeklindeki, faize karşı bu keskin eleştirisi faizin ilk ve en basit yönü ile yakından ilişkilidir. Savunulabilir bir sebebi olmaksızın sürekli artan yüzdeli bir primin veya fazlalığın bir kişide birikmesini ifade eden bir kelime olan *ribâya* karşı bu hoşgörüsüz ve hatta düşmanca tutum, bu yüzdendir. Yasaklamanın başladığı yer kesinlikle burasıdır. Örneğin, Kur'ân'daki şu âyeti ele alalım, Âl-

* Türkçe'ye çevrilen bu çalışma, Prof.Dr. Sabri F. Ülgener tarafından yazılan ve *Islamic Review*'ın Şubat 1967'de yayımlanan 55'inci cildinin 2'nci sayısında yer alan *Monetary Conditions of Economic Growth and the Islamic Concept of Interest [İktisadî Büyümenin Parasal Koşulları ve İslâm'ın Faiz Anlayışı]* adlı tebliğ metnidir. Çalışmanın orijinalinde metin içi bölümlendirme ve kaynakça mevcut değildir. Metindeki dipnotlar ilgili konuları açıklamak amacıyla tarafımda çeviriye eklenmiştir. Metin içindeki atıflar ve köşeli parantez içinde yazılan kelimeler de metnin akıcılığını sağlamak adına tarafımda çeviriye eklenmiştir (çev. notu).

** Türkçe ve İngilizce özetler Ulakbim TR Dizin kuralları gereği çevirmen tarafından çeviriye eklenmiştir.

¹ Ülgener, metinde *ribâ* ve *faiz* kavramlarını birbirinden farklı anlamlarda kullanmış ve ribâ kavramını karşılamak üzere İngilizce *usury* ve faiz kavramını karşılamak üzere *interest* kelimelerini tercih etmiştir. Bununla birlikte, ribâ kelimesini de metinde sıklıkla kullanmıştır. Metinde *ribânın* kullanıldığı yerlerde kelimeyi çeviride aynen kullandım, *usury*yi ise *müfrit faiz* şeklinde Türkçeleştirdim.

² Esasında faiz yasağı Hristiyanlık'ta da mevcuttu. Orta Çağ Hristiyan iktisadî düşüncesinde müfrit faiz (*usury*) paranın kullanımı için ödenen bedel, faiz (*interest*) ise paradan mahrum kalmanın telafisi anlamlarında kullanılmıştır. Müfrit faiz hoş görülmezken, faizin önündeki engeller zaman içinde kaldırılmıştır. Daha ayrıntılı açıklamalar için metinde atfı yapılan referanslara bakınız.

i İmrân 3/130-131 :³

“Ey inananlar! Faizi kat kat alarak yemeyin. Allah’tan sakının ki başarıya erişesiniz. İnkâr edenler için hazırlanmış ateşten sakının.”⁴

veya daha derinlikli bir açıklama için şu âyete bakalım (Bakara 2/275):

“Fâiz yiyenler mahşerde ancak şeytanın çarptığı kimselerin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların «Zâten alışveriş de fâiz gibidir» demelerindedir. Oysa Allah, alış verişini helâl, faizi haram kıldı.”⁵

Ribâ, nedir?

Yukarıdaki ifadede ticaret ile ribâ arasında bir ayırım yapılmış olması özel bir ilgiyi hak ediyor ve [bu ilgi] *ribânın* gerçek doğasını anlamada oldukça gereklidir. Geniş kabul görmüş bir ölçüte göre, ticaret basitçe, buğdaya karşılık para örneğinde olduğu gibi, farklı cinslerden nesnelere mübadelesi demektir ve dahası, satıcının, evvelden daha ucuza almış olduğu bir malı sadece sonraki faaliyetlerinde tekrar satmak yoluyla bir fayda elde etmesini akla getirir. Diğer taraftan *ribâ*, (buğdaya karşılık buğday, paraya karşılık para gibi) cinsleri aynı olan nesnelere tek bir faaliyetin içinde mübâdele edilmesi sırasında ortaya çıkan fazlalığı ifade eder. Bir kimse komşusuna, geri alırken bir fazlalık veya ekleme yapılacağı idrâkinde olarak belli bir miktar buğday verirse, işte o zaman, tam bir *ribâ* fiili gerçekleşmiş olur. Bu durum en hafifinden gayriâdildir, çünkü borçlu aynı zamanda buğdayı tüketmiş olacağından, alacaklıya aktarabileceği bir fazlalık kendisinde birikmemiş olacaktır. Diğer bir deyişle, tüketim malları, bir ihtiyacı tatmin etmenin üzerinde ve ötesinde, kendisi için bir fiyatın talep edilebileceği ilave hiçbir kıymeti hâiz değildir. Paranın kendisi de uzun bir süre tüketim malı olarak telakkî edilmiştir. Esasında, [tüketim malları] üretim maksadıyla değil de tüketim için harcadığı sürece, kimse bir artış veya fazlalık beklentisi içinde olamaz. Burada Kur’ân’ın bu gerçeklikle mükemmel bir uyum içinde olduğunu görüyoruz (Rûm 30/39):

“İnsanların malları içinde artsın diye verdiğiniz her hangi bir fâiz, Allah katında artmaz.”⁶

Kur’ân’ın Ribâyı Mahkûm Etmesinin Sebebi

Şimdiye kadar söylenenlerin akabinde, Kur’ân’da müfrit faizin yasaklanmasının altında yatan sebepleri, mantık sırasıyla, aşağıdaki şekilde tasnif edebiliriz:

- ³ Metinde bahsedilen tüm âyetlerin Türkçe meâlleri için künyesi kaynakçada belirtilen Meâl’den faydalanılmıştır.
- ⁴ Çalışmada bu âyetin Âl-i İmrân Sûresi’nin 15’inci âyeti olduğu ifade edilmiştir, doğrusu Âl-i İmrân Sûresi’nin 130 ve 131’inci âyetleri olmalıdır. Ülgener gibi fikhî âşinalığı yüksek seviyede olan bir âlimin burada âyet numaralarını yanlış ifade etmiş olmasının mümkün görmüyoruz; baskıda bir hata yaşanmış olma ihtimâli mevcuttur.
- ⁵ Çalışmada Bakara Sûresi’nin 275’inci âyetinin bir kısmı iktibas edilmiştir. Âyetin devamı meâlen şu şekildedir: “Kime Rabb’inden bir öğüt gelir de fâizcilikten geri durursa, geçmişi kendisinedir, onun işi Allah’a aittir. Kim fâizciliğe dönerse, işte onlar cehennemliktir, onlar orada temelli kalacaklardır.”
- ⁶ Çalışmanın orijinalinde Rûm Sûresi’nin 39’uncu âyetinin bir kısmı iktibas edilmiştir. Âyetin devamı meâlen şu şekildedir: “Allah’ın rızasını dileyerek verdiğiniz herhangi bir sadaka böyle değildir. İşte onlar sevablarını kat kat artıranlardır.”

1-En başta, borçlar öncelikle tüketim maksadıyla alınır ve kullanılır. Kendi gelirine elle tutulur bir ilave yapmayan borçlunun anaparanın geri ödenmesinde bile güçlük çekmesi ihtimâl dâhilindedir. Bu yüzden, sermayesinin üzerinde ve ötesinde bir fazlalık ödemek, borçlunun iktisadî refahına hanel getirecek ve onu, ödeme acizyetinin ve iflasın kaçınılmaz olduğu eşik altı durumuna düşmeye mecbur edecektir. Kur'ân'ın "*borçlu darda ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet verme*"⁷ (Bakara 2/280) açıkça teşvik etmesi bu yüzdendir.⁸

2-Diğer taraftan alacaklı, borçlunun iflasından kaynaklı herhangi bir kaybı telafi etmek için, yukarıda açıklandığı gibi davranmak yerine, gitgide artacak bir şekilde (Kur'ân'ın diliyle söyleyecek olursak "kat kat"), mümkün olan en yüksek faizi talep etmede kendisini haklı sayacaktır.

3-Nihayetinde, ribâ üretim maksadıyla değil tüketim maksadıyla harcanır veya Kur'ân'ın terminolojisini yeniden kullanacak olursak, "yiyip bitirilir", öyle ki, giderek artan oranda büyüdüğü hâlde fazlalık, giderek azalır ve en sonunda yok olur. Kur'ân işte burada da *gerçekte olan*⁹ ile mükemmel bir uyum içerisindedir: "Allah fâizi eksiltir..." (Bakara 2/276).¹⁰ Çağdaş iktisat teorisi terminolojisine tercüme edildiğinde bu ifade pekâlâ aşağıdaki şekilde okunabilir: müfrit faizin, bütün olarak servet birikimine ve iş çevresinin üretim kapasitesine ilave bir katkısı yoktur.

Özetlemek gerekirse, *başı ve sonu, üretim maksatlı olmayan tüketime aynı sahfası olmaya eğilimli döngüsel bir akış içinde hareket ediyor görünen bir fazlalık* ile meşgul oluyoruz. Diğer bir deyişle, kendisi tükenirken sayısız güçlüğü ve çelişkiye yol açan bir fazlalık. Bu yüzden, zararları beklenen faydalarını aştığı sürece, sözü edilen fazlalıktan uzak durulması veya fazlalığın yasaklanması gayet anlaşılabilir bir durumdur.

Yukarıda belirtilen gerçekler, yapılan itirazların sanki kredilere ve faize yönelik değil de aslında bunların altında yatan güdülerin ve maksatların doğasına yönelik olduğunu akla getiriyor. Eleştirinin ana hedefi, çoğunlukla üretime dayalı olmayan tüketime ve kaynakların sömürülmesine yönelik olmak üzere, ekonomi temellidir. İslâm'ın, başlangıcında tüketim alışkanlıklarına karşı diğer dinlere kıyasla daha hoşgörülü olmakla birlikte, tüm aşırı tüketimi ve harcamayı kesin bir şekilde yasaklaması bahse değerdir (İsrâ 17/26).¹¹ Herhangi bir kimsenin ileri sürebileceği üzere, böyle bir aşırılık kişiyi kalıcı borçluluğa ve en kötüsü de sefalet ve dilencilığe mecbur bırakabilir. Bireyin bakış açısından tüketim konusu için bu kadarı yeterlidir. Sosyal tarafa gelirsek, dağıtım yüzdeleri bağlamında mümkün olan en yüksek adaleti temin edecek âdil bir kazancın ve tüketime de gözetilmesi gerekir. Bu yüzden, haksız bir yolla elde edilen ve tüketilen fazlalığın her türlüşüne hiçbir şekilde

⁷ Vurgu benimdir.

⁸ Âyetin tamamı meâlen şu şekildedir: "Borçlu darda ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin. Bilmiş olsanız borcu bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır."

⁹ Vurgu benimdir.

¹⁰ Çalışmanın orijinalinde âyet numarası sehven 2/275 şeklinde belirtilmiştir, doğrusu 2/276 olmalıdır. Âyetin tamamı meâlen şu şekildedir: "Allah fâizi eksiltir, sadakaları bereketlendirir. Allah pek nankör olan hiçbir günahkârı sevmez."

¹¹ Burada, İsrâ Süresi'nin 26'ncı âyetine atıf yapılmaktadır. Âyet, meâlen şu şekildedir: "Yakınına, düşküne, yolcuya hakkını ver; elindekileri saçıp savurma."

hoşgörü gösterilmemelidir (İsrâ 17/27).¹² Olağan bir ticaret faaliyetindeki karşılıklı rızaya dayalı kâr hariç, fazlalıkların her türlü haksız olarak telakkî edilecektir. Bu minvâlde, ribâ mezkûr tasnife dâhildir. Tekrar belirtecek olursak, “Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır.” (Bakara 2/275).

Tarihî gelişimi anlamak ve [mahiyetini] gerektiği gibi değerlendirmek için müfrit faize dair yasağın Hicret'ten sonraki yıllarda başladığının farkına varmak gereklidir. İşin doğrusu, Mekke'de nâzil olan 30'uncu sûrenin¹³ haricinde İslâm'ın ilk yıllarında açık bir kısıtlamaya dair kanıtımız yoktur. Müfrit faizi açık bir şekilde yasaklayan sûrelerin Medine'ye Hicret'ten sonra nâzil olmuş olması sadece bir tesadüf değildir. Aslında, gayrimüslimlerden (özellikle de Yahudiler'den) müteşekkil azınlıkların, faizin iki katından fazla artış gösterdiği müfrit faiz işlemleriyle yoğun bir şekilde iştigal etmiş olduğu, yakın zamanda keşfedilmiştir (Âl-i İmrân 3/130). Medine'nin daha girift sosyal ve iktisadî yapısının (müfrit faizin yanında başka) meseleler dizisini ortaya çıkarmış olması bahse değerdir. Bu durum, Mekke'de nâzil olmuş sûrelerin çoğu daha ziyade imânî ve ahlâkî konularla sınırlıyken, Medine'dekilerin katı ve kesin kurallar ve düzenlemeler ihdas etmiş olmasını, en azından kısmen, açıklar.

Bu tedricî tutum değişikliğinin sebepleri sonraki birkaç asırda geçerliliğini korudu ve İbn Haldûn'un terminolojisini kullanırsak, “girift bir medeniyetin” neşet etmesi sonucunda etkileri daha da şiddetlendi. Bilhassa burada, başlıca özelliklerinin, 12'nci asrın İranlı büyük tasavvuf şairi Feridüddin Attar'ın diliyle konuşursak, dışlanmışların kıskançlık ve düşmanlıklarıyla atbaşı giden artan borçların, sonu gelmez meselelerin ve yardıma muhtaç birçok kimselerin olduğu malikânelere¹⁴ ve çiftliklere dayalı geniş ölçekli bir tüketim ve harcama ekonomisiyle ilgilenmek durumundayız (Arslan, 2009, 74 vd.).¹⁵

Sonuç itibarıyla meseleler haksız ve hukuka aykırı telakkî edilen müfrit faizle çok az ilintili olsa da müfrit faize karşı artan yoğunluktaki bu eleştirilerin kısmen sorumlusu kısaca anlatılan bu gelişmelerdir. İşte bu yüzden, ilerleyen zamanlardaki uyarı, “Müfrit faiz şüphesi, müfrit faizin hakikati gibidir” [şeklinde] olmuştur (Çeker, 2021, 76 vd.).¹⁶

Uygulama ile Hukuk Arasındaki Açık Çelişki

Eleştiri yoğunluğunun artması tabii ki tam bir itaat garantisi sağlamaz. Her

¹² Burada, İsrâ Sûresi'nin 27'nci âyetine atf yapılmaktadır. Âyet, meâlen şöyledir: “Saçıp savuranlar şeytanlarla kardeş olmuş olurlar; şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.”

¹³ Burada, Rûm Sûresi'ne, özellikle de 39'uncu âyetine atf vardır.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda 17'nci asrın sonunda uygulanmaya başlanan bir vergi toplama yöntemi olan *malikâne sistemi* ile karıştırılmamalıdır.

¹⁵ Ülgener'in, İngilizce'de *intricate civilization* (girift medeniyet) şeklinde ifade ettiği kavramın İbn Haldûn terminolojisindeki tam karşılığı *umrândır*. Umrân, Arapçada, bir yerin insanlarla meskûn, mamûr ve bayındır hâle gelmesini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. İbn Haldûn, umrânı, insanların toplum hâlinde yaşayıp örgütlenmesiyle ve bu örgütlenmenin ortaya çıkardığı meselelerle ilgilenen bir *bilim dalı* şeklinde telakkî ve de bu bilim dalını ilk defa kendisinin ortaya koyduğunu ifade etmiştir.

¹⁶ Bu ifade esasında ağırlıklı olarak Hanefî Fıkıh'ında yer alan bir kuraldır. Daha geniş açıklama için Çeker'e bakınız.

zaman olduğu gibi, doktrinin etkinliği ve uygulanma kapasitesi onun mantıkî mahiyetinden ayırt edilmelidir. İşte bu yüzden şu soru ortaya çıkmaktadır: Faiz alma ve ödeme uygulamasını ortadan kaldırmada faiz yasağı ne kadar başarılı oldu?

Hukuku idame ettirmek için sarfedilen çabalara rağmen, birçok Müslüman ülkenin tarihi aksi yönde örneklerle doludur. Aslında, faiz almanın önlendiği bir tek dönem bile mevcut değildir. Adları efsanevî kahramanlar gibi olan bir avuç takva sahibi kişi dışında açık ara büyük çoğunluk faiz alma ile daima iştigal etmiştir.

Hukuk ile uygulama arasında açık bir çelişki olduğuna dair kanıta sahibiz. Ekşiği telafi edebilmek adına, Orta Doğu'nun Hristiyan âlimleri gibi Müslüman yetkililer de yerleşik inançlarla açık bir çelişkiye düşmeden faizin en azından yumuşak formlarını yeniden yorumlamanın ve meşrûlaştırmanın yollarını ve araçlarını araştırmada büyük zorluk çekmişlerdir. Bu mesele karşısında farklı İslâmî ekollerin taktığı tutum tabii ki büyük farklılık arz etmiştir. [Çinde bulunduğumuz] zaman ve mekân [darlığı], çelişkili fikirlerin ve doktrinlerin ayrıntılı ve eksiksiz bir şekilde açıklanmasına engel oluyor. Gelgelelim, ilk bakışta anlaşılması zor farklılıkları bir kenara bırakırsak, faiz almanın kaçınılmaz olduğu durumlarda fakihler, *ribâ* aktinin ortaklık (faizin hukuken gayet izin verilebilir [bir kavram] olan [*muhâtara* işlemindeki] risk primi şekline tahvil edildiği veya o şekilde adlandırıldığı, *şirket*) aktine dönüştürülmesi örneğinde olduğu gibi, hukuk dışı bir fiili, hukukî hâle getirebilmek adına yürürlükteki akitleri yeniden yorumlamaya ağırlık vermişlerdir, denilebilir (Hammâd, 1996, 240; Latham, 1993)¹⁷ Bunun daha yaygın bir yolu, borç aktini eskisinin yerini alacak bir alım-satım akdiyle ilişkilendirmektir. Bu bağlamda, borç aktinin hukukî bir sürece dönüşme imkânı oluyordu. Yaygın uygulama şöyleydi: borçlu, alacaklıya sonrasında daha düşük bir fiyattan kendisine geri satılmak üzere belirli bir ürün satar, aradaki fark faizin yerine geçmiş olur (Bayındır, 2015, 173 vd.; Hammâd, 1996, 128).¹⁸ Böyle yapmakla, borç akdi faizsiz bir şekilde tamamlanmış gibi görünmektedir. Bazı Müslüman ülkelerde, örneğin Cumhuriyet'ten önceki (*Eytam Sandığı*) denilen bankaların bulunduğu Türkiye'de de yaygın şekilde kullanılan yöntem budur (Özcan, 2006, 118 vd.).¹⁹

Faiz Kurumuyla Batı'nın Uzlaşısı

Yukarıdaki resmi tamamlamak adına, muhtemelen İslâm felsefesinin etkisiyle, alınan veya teklif edilen tedbirlerin, Kilise'nin direncine rağmen Batı'daki uzlaşının daha sistematik ve temel teşkil eden bir uzlaşma olmasına yol açacak şekilde,

¹⁷ Muhâtara, Fıkıh'ta *bey'atan fi bey'a* da denilen, iki farklı satışın tek bir akitte yapılması şeklindeki işlemdir. Kavram, genel olarak gayrimeşrû işlemleri meşrû hâle getirmek için başvurulmuş birtakım araçları ifade etmek için de kullanılmıştır. Hammâd ise muhâtara kavramını *haksız kazanç elde etmek* şeklinde açıklar.

¹⁸ Ülgener, burada, Fıkıh'ta *bey'u'l-ine* şeklinde tanımlanan işlemi tarif etmektedir. Kavram, nakit elde etmek amacıyla; bir malı yüksek fiyattan vadeli olarak alıp düşük fiyata peşin olarak satmayı veya düşük fiyattan peşin olarak satın alıp vadeli olarak yüksek fiyattan satın almayı ifade eder.

¹⁹ Ülgener'in orijinal metinde *revolution* kelimesi ile ifade ettiği kavramdan maksadının ne olduğu tam olarak belli değildir. Kelime kısa yoldan, *devrim* şeklinde Türkçeye çevrilebilirdi fakat metnin devamında, Ülgener *Eytam Sandığı* şeklinde adlandırılan bankalardan bahsetmekte ve böylelikle *devrimden* maksadın Cumhuriyet'in kuruluşu olduğu anlaşılmaktadır. Zira Eytam Sandıkları Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1926'da kapatılmıştır.

Hristiyan Orta Çağları'nın Avrupası'nda benimsendiğini ilave edebilirim. Bu değişimin sorumlusu olan açık etkenlerin içinden, çoğu zaman gözden kaçmasına rağmen, 15'inci asrın sonundan itibaren bu iki büyük kültür bölgeleri arasındaki iraksamayı daha iyi idrâk etmemiz için ipuçları verecek özel bir gerçeğe işaret etmek istiyorum: Bu asır, katlanan ağır risklerin borç akitlerinden faizin görünmez bir faktör olarak risk primi şeklinde mündemiç edileceği diğer ortaklık şekillerine geçişi kolaylaştırdığı ve hatta zorunlu kıldığı, Batı'nın büyüyen deniz ticaretinin asrıdır. Diğer taraftan, özellikle de Akdeniz'de deniz ticaretinin azalışıyla, kendisini aynı şekilde zorunlu kılacak [Batı'dakine] benzer bir değişimin Müslüman ülkelerde gerçekleşme şansı olmamış ve bu sebeple faiz, saldırılara ve eleştirilere açık bir hedef olmaya devam etmiştir. Bu iki bölgenin birbirinden farklı gelişme rotalarının sorumlusu olan, büyüyen kapitalizm ve Batı'da gelişen parasal kurumlar gibi, diğer faktörler, hiçbir açıklamaya ihtiyaç duyulmayacak kadar iyi bilinmektedir. Tüm bu gözlemler göstermektedir ki hukuk ile uygulama arasındaki çelişki, Müslüman dünyada günümüze kadar çözülmemiş bir mesele olarak var olmaya devam etmiştir.

Yukarıdaki araştırma bizi günümüzün meselelerine getiriyor. İslâm Hukuku ile uygulama arasındaki mevcut gerilim, izlenmesi gereken yolun doğası hakkında, dinî hisleri kuvvetli olan insanların düşüncelerinde epey bir karışıklığa ve şüpheye yol açabilir. Diğer taraftan, örneğin ileri ekonomilerin günümüzdeki uygulamalarını benimsemek gibi, aksi yöndeki aceleci genelleştirmelere karşı kendimizi korumalıyız. Esasında, çağdaş görüşe göre, herhangi bir kimse, İslâm'daki faiz kavramının gelişmemiş bir orta çağ fikrinden başka bir şey olmadığını ve bu nedenle çağdaş dünyada olan bitenle hiçbir bağlantısı olmadığını ileri sürme eğiliminde olabilir. Gerçek her zaman böyle değildir. İlk olarak, aslında geçmişteki en ince düşünülmüş ilerlemelerden birisi olan müfrit faiz doktrininde birbiriyle uyum içinde olan bir fikirler sistemine sahibiz. Uygulamadaki önemine gelince, müfrit faizin, geri kalmış bölgelerin çoğunda ve açıkça söylemek gerekirse büyük bir büyüme arzusunun ve potansiyelinin olduğu az gelişmiş ülkelerde mücadele edilmesi gereken bir mesele olarak var olmaya devam ettiğini aklımızda tutmalıyız. Tarih boyunca tekrar tekrar şahit olunduğu üzere, para ekonomisinin büyümesi, arzuların teknik kapasitelerin sınırının çok ötesinde orantısız genişlemesine sebep olan psikolojik etkisi sayesinde, para talebini kısa vadede para arzının üzerine çıkarma eğiliminde olmaktadır. Yetersiz parasal araçlara ve bankacılık uygulamalarına sahip ülkelerde para üreten şey budur ve işte bu yüzden paranın kullanımı için ödenen prim, yani faiz, pahalıdır ve müfrit faizcilik çok kârlıdır (ilave olarak, katlanan büyük riskler vb. diğer açık faktörler de cabası).

“Faizsiz Ekonomi” Mümkün mü?

Öyleyse ne yapılmalı? Bu sorunun doğru cevabı “faizsiz ekonomi” midir? Yine burada [sormak gerekir ki] böyle bir ekonominin temel nitelikleri yalın bir modelle ortaya konulabilse dahi, böyle bir teşebbüs ne dereceye kadar başarıyla uygulanabilir? Yapamazsak, iyi ve samimi bir Müslüman olmaktan çıkar mıyız?

Kanaatimde haklıysam, bu tür teşebbüsler başarısızlığa mahkûm olmuştur. Bunun altında yatan gerçek sebep ise faizin her zaman için kolay bir hedef

olmamasıdır. Meselenin özü şudur ki risk primi gibi unsurlar hesaplamaya dâhil edildikten sonra, faizin kendisine karşı itirazlar son tahlilde iktisat teorisinin yalın faiz olarak adlandırdığı şeye yani soyut bir faktöre indirgenmiş olacaktır. Bu faktöre [faize] ne zaman hücum edilse, borç akdinin alım-satım akdine dönüştürülmesi yoluyla risk primi veya bildiğimiz kâr kılığına bürünerek herhangi bir yöne kaçıp kurtulabilmiştir. Teşebbüslerin çoğunun faizi ortadan kaldırmak yerine bütün dikkatini onu sınırlamaya vermesi işte bu yüzdendir. Risk primine ve kâra müsamaha gösterilip faizin yer almadığı bir ekonomi modeli inşa etmek ve sonra da ona “faizsiz ekonomi” adını vermek güvenilemeyecek kadar naif bir teşebbüs olacaktır.

Bu noktayı akılda tutarak, gelişmiş ülkelerde faize yönelik itirazların dikkate değer seviyede azalmış olduğu belirtilmelidir. Alman teşebbüsü veya daha ziyade “Faizin prangalarını kırın” [*Brechung der Zinsknechtschaft*] sloganının ana örneğini teşkil ettiği 1930’ların doktrinleri gibi birkaç istisna dışında yakın tarih, faizle mücadele etmeye yönelik bir çabaya şahit olmadı. Faiz meselesinin sadece bir fazlalık olarak ele alınmasından daha fazla ilgi çeken başka sorular var gibi görünüyor. Diğer bir deyişle, dikkatler önemli ölçüde aynı olgunun farklı taraflarına yöneldi. Ve işte gerçekler:

(a) Bir fazlalık anlamında ve yukarıda açıklanan durumlarda müfrit faize yaklaşan faiz, ivedilikle ele alınması gereken bir mesele değildir. Gerçek şu ki büyüyen kapitalizm ve gelişen bankacılık imkânları, müfrit faizin asgarîye indirildiği bir ortam oluşturdu. Bu yüzden, âdil bir seviyeye indirilmiş olmakla faiz, eskiden bireylerin tasarruf etme veya etmeme kararlarını belirlemede en etkin faktör olarak haiz olduğu baskın mevkiini sürdürebilecek gibi görünmüyor. Böyle olunca da:

(b) Çağdaş kapitalist uygulamaların artmasıyla, farklı yatırım ve üretim projelerinin değerlendirilmesinde ve mukayese edilmesinde kullanılan bir iskonto faktörü bağlamındaki faiz daha fazla ilgi çekiyor gibi görünüyor. Bireyin bakış açısından faizin önemi konusunda şüphelerini ifade eden iktisatçıların çoğunun, ekonominin toplam verimliliğini hesaplamada zorunlu bir faktör olarak faize oldukça fazla önem atfetmeleri bu yüzdendir.

Az Gelişmiş Ülkeler için Meselenin Özü Bir Fazlalık Olarak Faiz ile Ekonomilerinin Genel Verimliliğini Hesaplayıcı Bir Faktör Olarak Faiz Arasında Bir Ayırım Yapmalarıdır

Az gelişmiş ülkeler için meselenin özü şudur: bir fazlalık olarak faizle katı bir şekilde mücadele etmek durumunda kalırlarken, faizi ikinci anlamıyla kullanmaktan mahrum oluyorlar. Esasında, doğrusunu söylemek gerekirse buradaki durum gelişmiş ülkelerdeki durumun tam tersidir: temel bir hesaplama unsuru olarak faizin önemi, faizin bir prim veya fazlalık şeklindeki alışıldık yönünün fersah fersah ötesindedir. Müslüman ülkeler Batılı ülkelerin verimlilik ölçeğine ulaşacaklarsa, bir yandan, ikinci anlamıyla faize karşı gerektiği zaman katı şekilde mücadele etmeleri gerekirken diğer yandan ilk anlamıyla faizi benimsemeleri elzemdir. Aslında, iktisadî kalkınmayı yavaşlatan ana engellerden birisi, hükûmetler gibi işletmelerin de maliyet muhasebesinin gerektirdiği ayağı yere basan ölçütleri ihmâl edip daha ziyade gevşek ve kendiliğinden gelişen bir şekilde kararlar alma davranışını haiz

olduğu gerçeğidir.

Ribâ doktriniyle İslâm'ın, Müslüman ülkelerin çağdaş kapitalist uygulamaları benimsemesini önlediğini ileri sürmek çok naif bir düşünce olacaktır. Hâli hazırdaki durumu ortaya çıkaran şey dinî inançlardan çok, girişimcilik kabiliyetindeki ve tekniklerdeki eksikliklerdir. İslâm'ı engeller zincirine dolamak, çekilen güçlüklerin ağırlığını iki katına çıkarmaktan başka bir şey değildir. Müslümanlar, müfrit faizin faal olduğu her yerde ona karşı mücadele etmek için faize İslâm'da karşılık gelen bir karvamı [bulup] benimsemekte tereddüt etmemelidirler. Bu anlamda Kur'ân sanki dün nâzil olmuş gibi tazeliğini korumaktadır. Fakat bu tür bir yaklaşım, ne kadar haklı olursa olsun, çağdaş ekonomilerde faizin en büyük öneminin maliyet muhasebesinin bir unsuru olması olduğunu unutturmamalıdır.

En büyük güçlükler Kur'ân'ın müfrit faizle ilgili olarak çok dar görüşlü bir şekilde yorumlanmasından kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Daha önce açıklandığı üzere, itirazlar temelde, örneğin Kur'ân'ın sözlerini tekrarlayacak olursak, "Ey inanlar! Faizi kat kat alarak yemeyin..." (Âl-i İmrân 3/130)²⁰ âyetinde olduğu gibi, faizin kendisine karşı değil de faizin altında yatan koşullara yöneltilmiştir. Gelişmiş ülkelerde ve hatta az gelişmiş bölgelerin büyük şehirlerinde, bu cümledeki ifadelere tam olarak uyacak örnekler bulmak her zaman kolay değildir. Kur'ân'ın hakkını vermek adına, İslâm'daki müfrit faiz kavramının tek bir kelime, *ribâda* aranmaya çağı veya *ribâyâ* indirgenemeyeceği, aksine, kavramın "*yiyip bitirenler*" ve "*kat kat*" gibi gerekli niteliklerle açıkça ortaya konulduğu yukarıdaki cümlenin bütünlüğü içinde anlaşılması gerektiği gerçeğinin farkına varmalıyız. Bu nitelikleri dikkate almadığımızda tamamen farklı bir doğayı haiz bir olguyla yüz yüze geliriz. İşte bu yüzden, belki de önemli ölçüde değişime uğramış ve hatta yeni bir olguya dönüşmüş olan vakaları hâlâ eski adlarıyla sınıflandırmada ısrar etmek büyük bir hata olacaktır. Gelgelelim, terminoloji müsaade ettiği ölçüde, bir kelime çiftini, *ribâyâ* (müfrit faizi) ve *faıdayı* (faizi) [ayrı ayrı] kullanmak daha iyi olur. İlkini [ribâyâ], geleneksel yaklaşıma uygun olarak, yukarıda belirtilen nitelikleri havi bir fazlalığın ortaya çıktığı ve ikincisinin de belki paranın kullanımı için ödenen primi ifade etmek için kullanıldığı, yukarıda bahsedilen iki duruma indirgemek iyi olabilir. Burada bir başka farklılık da hemen kendisini akla getiriyor: faiz yalın bir parasal olgu şeklinde tasavvur edilebilirken, *ribâ* (müfrit faiz) takas ekonomisinde de var olabilir.

Hepsi bir arada düşünüldüğünde, tüm bu gerçekler açıkça gösteriyor ki çağdaş ekonomide, biz, Kur'ân'da tasavvur edilenden doğası gereği farklılık arz eden bir mesele ile meşgul oluyoruz. Yukarıda bahsedildiği üzere, erken safhalarında, para talebinin orantısız şekilde artmasının ve müfrit faizin başlıca sorumlusu olan mübadele ekonomisi, gelişmesinin sonraki safhalarında, gelişen parasal araçların ve bankacılık uygulamalarının sayesinde ihtiyaç duyulan çareleri üretebilmiştir. Ribânın kendisiyle mücadelenin ümitsiz teşebbüslerine girişmek yerine; tipta belirli salgınlarla mücadelede, salgına yol açan virüsün organizmaya enjekte edilerek önleyici tedbirlerin alınmasında olduğu gibi, az gelişmiş ülkelerin bünyelerine parasal kurumların tohumlarını ekmek çok daha arzu edilebilir bir şey olacaktır.

²⁰ Çalışmanın orijinalinde muhtemelen yine bir baskı hatası sonucunda âyetin numarası 3/30 şeklinde verilmiştir. Doğrusu 3/130 olmalıdır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Bayındır, Servet. "Faizin Tanımı Meselesi". *İslam İktisadî Perspektifinden Faiz*. ed. Zeyneb Hafsa Orhan Taha Eğri. 54-70. İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud. *İktisadî Düşüncede Faiz: Antik Yunan'dan Monetarizme*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.
- Kur'ân-Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 1980.
- Arslan, Ahmet. *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Çeker, Huzeyfe. "Hanefî Fıkıh Kitaplarında Ribâ Şüphesi Kavramının Kullanımı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (2021), 73-91. <https://doi.org/10.18505/cuid.853809>
- Hammâd, Nezih. "İktisadî Fıkıh Terimleri". ed. Recep Ulusoy. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Latham, John Derek. "Mukhatara". *The Encyclopaedia of Islam* ed. Clifford Edmund Bosworth. 518-519. Leiden: Brill, New Edition. Basım, 1993.
- Bayındır, Servet. *Fıkıhî ve İktisadî Açından İslamî Finans 2 (Para ve Sermaye Piyasaları)*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015.
- Özcan, Tahsin. "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 103-121.